

La Tomba de Sennedjem a Deir-el-MedinaTT1

Autora: Marta Saura i Sanjaume

Director: Josep Padró Parcerisa

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia
Universitat de Barcelona

Capítol 1 Introducció general

1.1 Motivació i objectius del treball

Cap a l'any 1998, el Dr. Josep Padró em va proposar un tema, que de seguida em va semblar apassionant. Es tractava de buscar les peces d'una tomba egípcia per tot el món. El motiu era ben senzill. Feia poc el Dr. Padró havia publicat el facsímil¹ del treball complet d'un diplomàtic català per terres egípcies: Eduard Toda, *Son Notém en Tebas*, publicat al 1887. En aquest treball Eduard Toda donava tota mena de detalls sobre el descobriment d'una tomba trobada intacta al poblat de Deir-el-Medina, la TT1 (Theban Tomb nº 1), la tomba del “*Servidor en el Lloc de la Veritat, Sennedjem*”. La tomba havia estat descoberta el 1886 i, com veurem al capítol 3 d'aquest treball molts han estat els estudiosos que han parlat de la tomba i Deir-el-Medina, però, en canvi, poc s'ha parlat dels objectes que en ella es van trobar.

Sennedjem era “*Servidor en el Lloc de la Veritat a l'Oest de Tebes*”, títol que portaven alguns treballadors o artesans que construïen i decoraven les tombes dels faraons de la XVIII fins la XIX dinastia, a la Vall dels Reis. Sennedjem era un artesà que visqué a Deir-el-Medina entre els regnats de Setos I i Ramesses II. Va ser enterrat en aquesta tomba, just davant de casa seva, juntament amb altres membres de la seva família, almenys la seva esposa, Ineferti, el seu fill Khonsu i la seva esposa Tamaket, i d'altres. De manera que en el moment del tancament definitiu de la tomba, hi havia un total de 20

mòmies, entre les quals 9 estaven dins el seu taüt i a més, dos, Sennedjem i Khonsu, tenien un gran sarcòfag cadascun:

«El suelo estaba cubierto de cadáveres; nueve de ellos encerrados en sus cajas de sicomoro y once tendidos sobre la arena. En los rincones se veían amontonados vasos de barro cocido, panes, frutas, muebles, y secas y ajadas guirnaldas de flores»²

Segons el Dr. Padró, el més interessant de tot era que hi havia una llista completa dels objectes. El problema era la seva dispersió per diferents museus de tot el món. Però aquest fet ho feia encara més “provocador” per pensar en treballar-hi. De fet, mai s’havia fet un catàleg complet d’aquestes peces fins a l’actualitat. L’única pega de la proposta era ben clara: es necessitava una gran inversió de temps i diners que suposava la despesa en viatges per tot el món.

Així, una primera motivació per aquest treball ha estat el concloure o continuar la feina que Eduard Toda havia començat amb el seu treball sobre la tomba. És a dir, fer el seguiment dels objectes i posar-los tots junts en un catàleg. El primer contacte amb objectes de la tomba havia estat durant el meu treball de tesis de llicenciatura. Estudiàvem els sarcòfags egipcis dels museus de Catalunya (només museus públics i eclesiàstics per limitar els continguts). Durant la investigació vam visitar el Museu-Biblioteca Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú, d’on ens interessaven dos petits fragments de sarcòfag. En aquest museu ens va cridar l’atenció el fet que la sala estigués presidida pel bust d’un personatge, per nosaltres en aquells moments desconegut: Eduard Toda. A partir d’aquí vam saber que aquest personatge va ser el que va fer donació al museu de més de 150 peces procedents d’Egipte. Entre aquestes peces, destacaven les procedents de la tomba de Sennedjem: un cap de mòmia, un bastó de fusta i elements orgànics (fruits secs)³.

Però les oportunitats venen a vegades sense esperar-les. Al 1999 vaig tenir l’oportunitat de marxar sis mesos a Tucson, Arizona, seu de la Universitat d’Arizona, on vaig tenir la sort de conèixer el Dr. Richard Wilkinson. Aquest fet va ser la meua porta d’entrada a diferents museus dels Estats Units, i a partir d’aquí la feina s’havia de continuar.

---

¹ Toda, *Son Notém*, 1991.

² Toda, *Son Notém*, 1991, p. 21.

³ Toda, *Biblioteca-Museo*, 1887, p.15, 39 i 40; Montero, *Catàleg*, 1987, n.3, 68 i 71, respectivament.

Els objectius d'aquest treball han estat:

1. Realitzar un catàleg exhaustiu de totes les peces que hi havia a l'interior de la tomba de Sennedjem. Aquest catàleg està format per una fitxa específica per cada peça, que inclou nom de la peça, localització actual, material, mides, descripció, bibliografia i fotografia. La llista es dividirà per tipologies dels objectes i, a la vegada, per propietaris d'aquests objectes. El fet de donar noms propis ens ajudarà a establir relacions entre ells.
2. Establir una relació entre les peces estudiades i els personatges als quals pertanyen: relacions de parentiu, situació social, etc. Com comprovarem en el treball, la tomba de Sennedjem es va ocupar durant varies generacions. Sennedjem va ser el primer propietari, però també es van fer enterrar els seus fills i les seves esposes. Curiosament no tots els noms que apareixen als textos de la cambra funerària tindran objectes a la tomba, així com també hi haurà peces de personatges desconeguts a les parets de la cambra. Aquesta relació s'establirà després d'un anàlisi dels textos i, per tant, dels noms que apareixen escrits a la tomba.
3. Fer un anàlisi comparatiu entre els textos del *Llibre dels Morts* de la cambra amb altres papirs coneguts. Els textos corresponents al *Llibre dels Morts* que trobem a la decoració de la cambra funerària de la tomba de Sennedjem s'han comparat amb coneguts papirs i manuscrits. El fet és que fins a l'actualitat, els textos dels *Llibre dels Morts* que es comparen són entre papirs o manuscrits. Només la Sra. Puvill⁴ va fer una comparació dels diferents capítols del *Llibre dels Morts* que es troben a les parets de la tomba de Nefertari. Per aquesta raó ens va semblar molt interessant seguir els passos de la Sra. Puvill i fer el mateix amb els textos de les parets de la tomba de Sennedjem. L'objectiu d'aquesta comparació ha estat doble: per una banda hem aclarit algunes paraules o expressions que a la tomba de Sennedjem no quedaven clares o bé per la mala qualitat de les pintures (o millor dit, les fotografies a les que hem tingut accés) o algunes errades que hem trobat en els apunts de Bruyère⁵. En la majoria dels casos ens hem servit dels apunts propis presos *in situ*. Però quan al gener-febrer de l'any 2001 es va visitar la tomba ens vam trobar amb una sorpresa: per tal de conservar millor la fantàstica qualitat de les pintures, s'havien col·locat davant les pintures vidres que reflectien la llum dels fluorescents que les il·luminaven. Un problema pitjor de cara a l'estudi és que tot el corredor, tant parets com sostre, s'havia protegit mitjançant unes xarxes que impossibilitaven la visió i encara menys les fotografies d'aquesta part. De manera que sobretot en el corredor ens hem de remetre als textos copiats de Bruyère⁶. L'altre objectiu per la comparació dels textos era la d'aportar més dades referents a noves variants o variants poc conegudes que poguessin aparèixer en els textos de la tomba i que ajudessin a una major comprensió dels diferents capítols, cosa que pot ajudar a precisar, per exemple, quins papirs o versions del *Llibre dels Morts* van ser més properes a Sennedjem, i, per tant, ajustar la cronologia de la tomba. A més a més, com veurem, també ens servirem del treball de M. Puvill per comparar els textos de la cambra de Nefertari amb els de Sennedjem. En aquest últim cas, comprovarem les grans similituds entre ambdós.

⁴ Puvill, *Textos*, 1999.

⁵ Bruyère, *La Tombe*, MIFAO 88-89, 1959.

⁶ Bruyère, *La Tombe*, 1959, p. 54-55

1.2 Metodologia de treball

Per tal d'assolir els anteriors objectius hem seguit la següent metodologia:

En primer lloc la recerca bibliogràfica va consistir en trobar les fonts que ens aportessin informació sobre les peces motiu d'estudi. Les principals van ser E. Toda⁷, Daressy⁸, Bruyère⁹ i Porter i Moss¹⁰. A partir d'aquí es va buscar bibliografia recent sobre estudis fets sobre les peces: Podvin¹¹. La bibliografia, però, s'havia de completar amb altres estudis fets sobre els artesans de Deir-el-Medina, especialment Černy¹² i Valbelle¹³, així com obres de caràcter general on es cita a Sennedjem o ens parlen de Deir-el-Medina¹⁴.

En segon lloc, la metodologia seguida en el treball de camp va consistir en la visita als diferents museus que tinguessin peces de Sennedjem. Per tal de facilitar el treball es realitzava una fotografia de cadascuna de les peces sempre i quan fos possible¹⁵. Les fotografies i l'observació directa de les peces van permetre la còpia d'inscripcions que més endavant ens facilitarien la identificació dels propietaris de les peces. En els museus que no es van visitar la recerca es va fer per dues vies: una va consistir en la consulta del catàleg del museu i, una segona via, la recerca per Internet. Gràcies a aquesta última via ens vam posar en contacte amb diferents museus que ens van atendre molt amablement¹⁶.

Per l'estudi dels textos de la cambra sepulcral de Sennedjem, el nostre anàlisi ha tingut dues parts. La primera d'elles, la comparació dels capítols del *Llibre dels Morts* que hi ha a la cambra amb d'altres versions. El mètode que hem seguit ha estat comparar els diferents manuscrits que diferents autors transcriuen. Hem fet servir Naville¹⁷, Budge¹⁸ i Puvill¹⁹. Per la traducció dels capítols ens hem ajudat de Budge²⁰, Barguet²¹ i Rachewiltz²². La segona part ha consistit en un anàlisi dels diferents noms de personatges que apareixen a la cambra, i per tal cosa hem fet servir Ranke²³, per tal de documentar-los.

Per facilitar l'estudi i la lectura dels textos s'ha realitzat una còpia de les escenes per tal de situar els textos en elles o de les figures amb què es relacionen i a continuació s'han copiat els textos de les fotografies existents per tal d'apreciar el detall dels signes emprats. A continuació hem fet una interpretació dels signes relacionant-los amb el llistat de Gardiner i s'han traduït.

⁷ Toda, *Son Notém.*, 1991; Toda, *ASAE XX*, 1920, p. 145-160.

⁸ Daressy, *ASAE XX*, 1928, p.7-11

⁹ Bruyère, *La Tombe.*, 1959

¹⁰ Porter i Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Hieroglyphic Texts Reliefs and Paintings*. Tom 1. Oxford, 1964.

¹¹ Podvin, *Composition, Position.*, 2003

¹² Černy, *A Community*, BdE 50, 1973.

¹³ Valbelle, *Les Ouvriers*, BdE 96, 1985

¹⁴ Bierbrier, *The Late*, 1975; Bierbrier, a JEA 66, 1980, p.100-107; Bierbrier, *The Tomb-builders*, 1989.

¹⁵ Museus com el Metropolitan Museum of New York ens van ajudar molt obrint les vitrines, o el Museu-Biblioteca Víctor Balaguer permetent-nos entrar en els seus magatzems.

¹⁶ Cas del Museu Pushkin de Belles Arts de Moscou o el Museu Nacional de Dinamarca. Aquest cas es va donar per la impossibilitat de trobar la bibliografia que ens remetia a les peces i que eren els catàlegs publicats pels mateixos museus.

¹⁷ Naville, *Das ägyptische*, 1971.

¹⁸ Budge, *The Book*, 1967.

¹⁹ Puvill, *Textos*, 1999.

²⁰ Budge, *The Book*, 1967.

²¹ Barguet, *Le Livre*, 1967.

²² Rachelwitz, *El Libro*, 1989.

²³ Ranke, *Die Ägyptischen*, 1935.

A l'elaboració de la memòria de la tesi hem fet servir eines avançades d'edició de textos, així com eines informàtiques per la transcripció dels jeroglífics²⁴. Per tal de poder incorporar les imatges i fotografies al document s'han digitalitzat també informàticament.

1.3 Fases de la recerca

L'objectiu principal de la nostra recerca, el fer el catàleg de les peces de la tomba de Sennedjem, s'ha realitzat en dues fases:

- Recopilar informació sobre tots els objectes a bibliografia antiga i actual. En el cas de fonts antigues es tractava de buscar la bibliografia d'autors de l'època del descobriment de la tomba, començant per Eduard Toda, G. Maspero, G. Daressy, Porter i Moss, i B. Bruyère, bàsicament. La bibliografia actual, molt més extensa, inclou al mateix Dr. Josep Padró, Valbelle, J. Černý, etc. A l'hora de treballar sobre la bibliografia dels diferents objectes ens vam adonar que hi ha articles que ens parlen d'un, dos o tres objectes procedents de la tomba, però mai es dona la visió de conjunt. Només en el cas de Valbelle²⁵ i J.-L. Podvin²⁶ hi ha una llista d'objectes que ens ajuden a tenir un conjunt, però aleshores ens falta la descripció o detalls de les peces.
- Treball de camp: S'han visitat tants museus com ha estat possible, procurant que aquests fossin els que contenien el major nombre de peces de Sennedjem:

Museu-Biblioteca Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú

Phoebe Hearst Museum of Anthropology at Berkeley

Metropolitan Museum of New York

Museu Egipci de El Caire

Museo Arqueológico Nacional a Madrid

En altres casos s'han establert relacions via e-mail:

National Museum of Denmark

Pushkin Museum of Fine Arts de Moscou

Ägyptisches Museum Berlin

Museo Egizio di Torino

En altres museus el contacte no ha estat possible per diferents motius però la informació que ens oferien el seu catàleg ha estat suficient per poder fer les fitxes de les peces que ens interessaven:

---

²⁴ Per la transcripció dels jeroglífics hem fet servir *Inscribe*, que recull la llista de jeroglífics que dona Gardiner (Gardiner, *Egyptian Grammar*, 1957).

²⁵ Valbelle, *Les Ouvriers*, 1985

²⁶ Podvin, *Composition, position*, 2003.

Kunsthistorisches Museum de Viena

Museu del Louvre a París

Museu Nacional d'Atenes

Els museus, en la majoria dels casos, ens han facilitat les fitxes de les peces, per la qual cosa hem pogut completar l'apartat de mides i material, així com ens han permès realitzar fotografies dels objectes personalment o obtenir-les per altres vies²⁷. Una vegada vam aconseguir la informació vam procedir a realitzar el catàleg.

Una tercera fase va ser el contextualitzar les peces. Per aquest motiu ens vam traslladar a Deir-el-Medina per visitar la tomba TT1. Vam prendre les mides de la cambra sepulcral i vam fer fotografies de la cambra i la tomba. Aquí ens va sorgir un problema. La tomba és actualment una de les més visitades a Egipte per turistes de tot el món. No és d'estranyar, doncs, que els encarregats del seu manteniment (IFAO) hagin fet el possible per protegir-la i, com veurem més endavant, una de les actuacions va ser modificar la seva estructura per facilitar l'accés al seu interior i, a més, protegir les pintures amb pantalles de vidre, que pels estudiosos ens dificulten la lectura dels textos i les escenes. L'objectiu que volíem assolir era el poder copiar els textos (degut a les dificultats ja esmentades hem hagut de fer servir altres autors, principalment Bruyère²⁸) per després fer l'anàlisi dels *Llibres dels Morts* i tenir els textos on apareixen els noms dels personatges que després comparariem amb els noms dels objectes.

La quarta fase va ser el copiar tots els jeroglífics que hi havia a la tomba i traduir-los. A partir d'aquí vam fer el treball de comparació dels textos dels *Llibres dels Morts*, no només amb els llibres més coneguts, sinó també amb un treball recent realitzat per Puvill²⁹ on es fa aquesta mateixa comparació amb els textos de la cambra de Nefertari. Un treball molt acurat i que ens ha servit per intentar establir una relació entre els artistes que van treballar a la tomba de la reina amb els que van ajudar a Sennedjem a construir la seva.

La cinquena fase ha estat assolir l'objectiu de l'establiment de les relacions entre els personatges. No hem volgut fer tant un arbre genealògic (ja realitzat en el seu moment per Bierbrier³⁰) sinó establir una relació entre els personatges de la tomba i els objectes, que són la base de la nostra feina, i actualitzar o completar el coneixement que es té sobre ells.

1.4 Problemàtica de l'estudi

Ja hem comentat anteriorment un dels problemes amb què ens vam trobar quan vam visitar la tomba de Sennedjem. Per la seva conservació s'havia modificat l'estructura de l'hipogeu: l'accés ja no era pel pou original, sinó s'havia habilitat una entrada per la part inferior de la terrassa sobre la qual s'anivellava l'estructura de la tomba. En segon lloc s'havia recobert la roca mare de les cambres A i B (dues primeres

²⁷ De les fotografies de les peces, només la del Museu Nacional de Dinamarca està realitzada per un fotògraf professional pel nostre treball. La resta estan fetes per nosaltres mateixos i, en alguns casos hem fet servir les fotografies de les fitxes o dels catàlegs existents.

²⁸ Bruyère, *La Tombe*, 1959.

²⁹ Puvill, *Textos*, Barcelona, 1999.

cambres de la tomba)³¹ amb ciment. El passadís d'accés a la cambra sepulcral s'havia substituït per escales. Les pintures del corredor estaven tapades per una xarxa i les pintures de la cambra, cobertes amb vidres. Aquest fet ens va dificultar especialment la realització de fotografies i la lectura dels textos. Com a conseqüència d'aquest fet ens hem hagut de remetre a Bruyère³² per la descripció de la tomba. Per la còpia dels textos ens hem ajudat igualment d'aquest autor, així com d'Eduard Toda³³ (la qualitat de les pintures des del moment del descobriment fins l'estudi de Bruyère han perdut alguns elements) i autors actuals com Shedid³⁴, que aporta unes fotografies de molta qualitat per poder copiar els textos.

El problema amb què ens vam trobar per estudiar les peces és evident. La gran dispersió dels objectes ha limitat la seva accessibilitat. En primer lloc la possibilitat de viatjar arreu del món és una clara limitació. Per sort, les noves tecnologies han permès establir contactes per ordinador amb molts museus. Però la pitjor de les situacions amb què ens hem trobat ha estat la negativa del museu de Berlín a col·laborar amb nosaltres. No entenem la raó per què el director del museu ens va negar l'accés a les fitxes que li demanàvem, remetent-nos a un conservador del Museu Egipci del Caire, que en aquells moments es trobava preparant una exposició a Munich, i que únicament ens va confirmar l'existència de les peces. Per aquest motiu es veurà un buit força greu en el nostre catàleg, ja que entre altres peces a Berlín trobem dos taüts que pertanyen a Tamaket³⁵, esposa d'un fill de Sennedjem. Un altre problema va ser l'imposat pel Museu del Caire, que no ens va donar accés als seus fitxers i, malgrat ens van deixar realitzar fotografies, no ens van obrir vitrines, per la qual cosa la qualitat d'aquestes fotografies és molt dolenta. A més, a El Caire veurem que hi ha peces de les quals està provada l'existència i ubicació en aquest museu, però, en canvi, no les hem trobat o pogut veure. Una altra problemàtica ha estat el fet que en peces com els taüts de Sennedjem o Isis, al Museu del Caire, no hàgim pogut veure totes les inscripcions ja que la seva exposició al costat mateix de la paret ho feia impossible³⁶.

1.5 Estructuració de la memòria

El treball de tesi l'hem estructurat en diferents mòduls. El primer mòdul consta de tres parts les quals tenen a veure amb treballs ja realitzats de la tomba i que ens ajudaran a fer l'estudi original de la nostra tesi. El segon mòdul consta de l'estudi dels textos i finalment, el tercer mòdul és l'estudi de les peces.

Primer mòdul:

La primera part d'aquest mòdul (capítol 2) es refereix a la figura d'Eduard Toda. D'aquesta manera volem ressaltar el paper d'aquest diplomàtic i egipciòleg català i el seu paper en el descobriment de la tomba de Sennedjem.

La segona part (capítol 3) ens situa a Deir-el-Medina. En aquest capítol volem fer una aproximació a la vida dels artesans del poblat. Evidentment no es tracta de fer un treball sobre Deir-el-Medina, ja que es

---

³⁰ Bierbrier, *The Late.*, 1975; Bierbrier, JEA 66, 1980, p.100-107.

³¹ Es descriuen amb més detall al capítol 4.

³² B. Bruyère, *La Tombe*. 1959

³³ E. Toda, *Son Notém.*, 1991

³⁴ A.G. Shedid, *Das Grab*, 1999.

³⁵ Sobre aquesta peça tampoc hi ha cap referència al catàleg del museu.

tractaria d'una obra molt extensa i queda fora dels objectius d'aquest treball. El que es pretén és situar a Sennedjem en un context social i cronològic. Com veurem, existeix un document que situa a Sennedjem a l'any 2 del regnat de, possiblement, Ramesses II i, per una altra banda, podem saber una mica sobre la seva vida privada, ja que també es coneix la seva casa particular.

La tercera part (capítol 4 i 5) és la descripció de la tomba. Primer una descripció arquitectònica, tant de l'estructura exterior de la tomba, com de les cambres subterrànies, incloent elements arquitectònics que s'han trobat en les diferents excavacions de la tomba o que es troben en museus³⁷. En segon lloc es fa la descripció iconogràfica de la cambra sepulcral, on podrem veure el detallisme de les figures i identificar-les: escenes del *Llibre dels Morts* o personatges representats (Sennedjem i la seva família).

Segon mòdul:

La cinquena part (capítol 6) és l'estudi dels textos. Inclou la traducció dels textos i comentaris sobre els *Llibres dels Morts*. En aquesta part veurem també els diferents noms dels personatges de la tomba.

Tercer mòdul:

L'última part (capítol 7 i 8) de la tesi és la dedicada als objectes. Al capítol 7 es farà un llistat dels objectes aconseguits en cada museu i un llistat dels objectes per personatges, així com una llista dels noms de propietaris, comparada amb la llista feta al capítol anterior amb els noms dels personatges de la tomba. El capítol 8 és el catàleg complet de les peces.

Finalment trobem les conclusions en un novè i últim capítol. En aquestes conclusions veurem les principals aportacions que fem en el nostre treball. És clar que el primer mòdul tracta de veure l'estat de la qüestió i situar en un context la tomba on es van trobar els objectes. El segon mòdul ens ha ajudat a establir relacions amb altres *Llibres dels Morts* i, fins i tot, una possible relació entre els artesans de Sennedjem i els de Nefertari. I, per acabar, el catàleg és una visió global de les peces disperses d'una tomba, trobada intacta.

També es trobarà un annex amb la transcripció jeroglífica de les inscripcions d'algunes peces que trobem al nostre catàleg i una bibliografia general.

---

³⁶ Malgrat la quantitat de publicacions o il·lustracions d'ambdues peces a llibres de divulgació, en cap d'ells es mostra la caixa o la tapa dels taüts amb prou qualitat o angle per poder realitzar la còpia dels textos.

³⁷ Veurem que el piramidió de Khonsu es troba al Museu Egipci de Torí, un dels muntants i la llinda de la porta d'entrada a la cambra sepulcral es troben a Berkeley i un altra muntant als magatzems de l'IFAO.